

کتیبه‌های مدارس عصر صفویه به مثابه رسانه‌های نمادین هنر شیعی نمونه موردی: مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان

* مَحی الدّین آقاداودی

** ایمان زکریایی کرمانی

چکیده

مسجد - مدرسه چهارباغ به‌عنوان گنجینه‌ای از هنر کتیبه‌نگاری اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. بر این اساس پژوهش حاضر تلاش دارد به تبیین جایگاه کتیبه‌های این بنا به‌عنوان رسانه‌هایی نمادین بپردازد تا زمینه پاسخ به این پرسش اصلی که مهم‌ترین پیام‌های نمادین بازتاب یافته در کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ ضمن تبیین نحوه انتقال پیام‌ها چیست؟ فراهم آید. پژوهش حاضر از حیث روش توصیفی - تحلیلی است. یافته‌اندوزی به شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است و تجزیه و تحلیل یافته‌ها کیفی است. نتایج پژوهش حاضر گویای آن است که مهم‌ترین و بیشترین پیام‌هایی که از تعامل مذهب تشیع، مبانی اعتقادی و سیاست مذهبی حاکم در عصر صفویه، بر اساس سیری منظم از طریق این رسانه‌های نمادین هنر شیعی به مخاطبان انتقال می‌یابد، شامل بیان فضیلت، جانشینی (خلافت)، امامت و اشاره به ویژگی‌های برتر حضرت علی علیه السلام، مدح و ستایش و الگوسازی از شخصیت امام علی علیه السلام به‌عنوان مبنای اعتقادی هنر شیعی و اساس سیاست مذهبی رایج است.

واژگان کلیدی

هنر شیعی، کتیبه، مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان، کارکرد نمادین، تحلیل محتوا.

*. دانشجوی دکتری رشته تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی دانشگاه شاهد تهران.

negareh.esf@gmail.com

i.zakariaee@aui.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۹۶/۸/۱۰

** استادیار دانشگاه هنر اصفهان.

تاریخ دریافت: ۹۶/۲/۱۲

طرح مسئله

برپایی حکومت صفوی در اوایل سده دهم هجری، نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی است؛ زیرا علاوه بر ایجاد حکومتی یکپارچه در ایران، تشیع دوازده امامی نیز رسمیت یافت. یکی از مهم‌ترین راه‌های تأثیرگذاری بر مردم در این عهد، مدارس و بناهای مذهبی بوده‌اند که ویژگی مشترک حاکم در اغلب آنها تسلط مذهب تشیع دوازده امامی، ساختار معماری شاخص، تزئینات منقوش و کتیبه‌نگاری‌های شاخص است.^۱ از این رو بناهای علمی - مذهبی (مدارس) عصر صفویه می‌توانند از جمله ضرورت‌های پژوهشی باشند که تاکنون به نسبت دیگرگونه‌های بنایی، کمتر مورد توجه واقع شده‌اند. با ذکر این مقدمه در مورد ضرورت موضوع، هدف‌گذاری مطالعه حاضر، ناظر بر شناخت نمادپردازی کتیبه‌نگاری‌ها و همچنین تزئینات منقوش این بناهاست. لذا با توجه به تعدد بناها، جامعه آماری مورد نظر شامل اغلب کتیبه‌های شاخص مسجد - مدرسه چهارباغ است که به صورت تصادفی برگزیده شده است. معیارهایی که این بنا را شایسته حضور در این پژوهش ساخته، در کنار ساختار معماری بااهمیت، تناسب شاخصه‌های تزئینات و کتیبه‌نگاری‌های موجود در این بنا، با رویکرد پژوهش پیش‌روست. همچنین هویت ویژه آن به عنوان آخرین بنای عصر صفویه و حلقه اتصال این دوره به ادوار پس از آن نیز، مورد توجه مؤلفان این پژوهش بوده است. ترسیم سیر ارائه مطالب در پژوهش حاضر بدین صورت است که پس از پیشینه‌یابی و بیان وجوه نوآورانه این پژوهش، مهم‌ترین مفاهیم، بحث می‌شوند، سپس ابعاد گوناگون بنا به اختصار، بازشناسی می‌گردد و جامعه آماری متناسب با رویکرد نمادشناسی و تحلیل کارکرد نمادین از آن استخراج می‌شود. بدین منظور اغلب مدارک در دسترس نگارندگان، مطالعه گردید و سپس چگونگی ساختار معماری و تزئینات بنا به صورت مشاهده و عکس‌برداری میدانی مطالعه شد. در تکمیل بخش‌های فوق نمونه‌های منتخب به تناسب ویژگی‌ها، در قالب جدول و متن، با رویکرد تحلیل محتوا مورد شناخت قرار می‌گیرند تا زمینه‌ساز پاسخ به این پرسش اصلی باشند که کارکرد نمادین (نمادپردازی) در کتیبه‌نگاری‌های این بنا چه جایگاهی داشته؟ و بر اساس این کارکرد، مهم‌ترین پیام‌های نمادین بازتاب یافته شامل چه مواردی است؟ در نهایت مکمل مباحث، بخش تحلیل و نتیجه‌گیری است.

پیشینه‌یابی پژوهش

با توجه به جایگاه مهم مسجد - مدرسه چهارباغ، پژوهش‌های مختلفی پیرامون بنای مذکور انجام شده است که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان، به هنرفر (۱۳۵۰) اشاره داشت. وی در کتاب *گنجینه*

۱. اشکوری، اسناد موقوفات اصفهان، ص ۹۰ - ۸۹.

آثار تاریخی اصفهان که حاوی اطلاعات تاریخی مفیدی در مورد سال ساخت بنا، وسعت، شکل ظاهری و متن کتیبه‌های تاریخی آن است، بناهای عصر شاه سلطان حسین را به تفکیک مورد بررسی قرار داده و از مسجد - مدرسه چهارباغ به عنوان شاخص‌ترین نمونه هنر و معماری این عصر نام برده است. از دیگر منابع در این حوزه می‌توان به ریاحی (۱۳۸۵) توجه نمود که دستاوردهای خود را که شامل علل ساخت این بناها، معرفی شماری از مدارس شاخص اصفهان، تاریخ و ساختار آنها و شخصیت‌های شاخص برآمده از آنهاست در کتاب *ره‌آورد ایام* ارائه نموده است. همچنین می‌توان از کتب دیگر همچون ملازاده (۱۳۸۱) با عنوان *مدارس و بناهای مذهبی* از سری کتاب‌های دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی نام برد.

در مورد نمادشناسی در هنر ایرانی - اسلامی نیز پژوهش‌های گوناگونی انجام گرفته است: تشکری (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «نمادپردازی در هنر اسلام»، مبانی دینی نمادها را به اختصار بررسی کرده است. دوازده امامی و زکریایی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی» اطلاعاتی در مورد مبنای نمادپردازی در بناهای مذهبی عصر صفویه، با تمرکز بر نقش طاووس ارائه داده‌اند. همچنین می‌توان به ایمنی (۱۳۹۰) با عنوان «قابلیت‌های تصویری نمادها در هنر دینی» است، که بیشتر از اهمیت نماد و نمادپردازی در هنر دینی و هنر مقدس در طول ادوار تاریخی گوناگون سخن به میان آمده است، به علاوه، فراست (۱۳۸۷)، با عنوان «نماد و نمود نام علی علیه السلام در هنر فلزکاری صفویه و قاجار» و صالحی تبریزی، و بلیان (۱۳۹۵)، با عنوان «جایگاه نمادپردازی عددی در معماری مدارس اسلامی ایران» در مقالات خود به این حوزه مهم پرداخته‌اند.

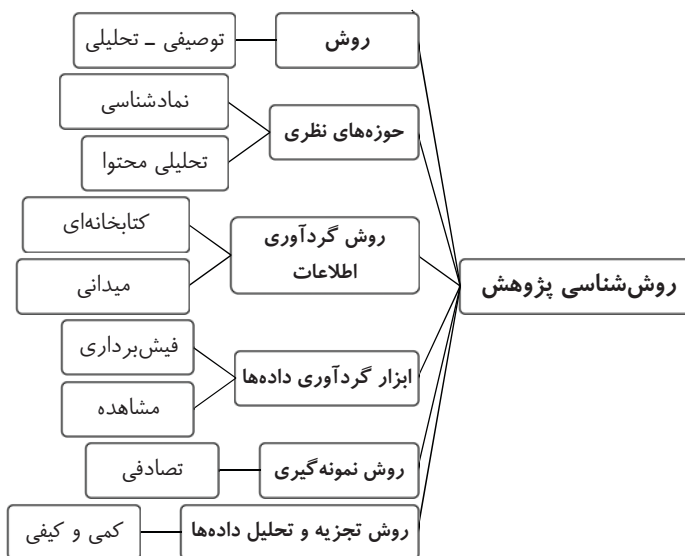
طبق مطالعات انجام گرفته در مورد پیشینه‌یابی مقاله حاضر با وجود ظرفیت‌های شایسته پژوهشی هنرهای اسلامی به کاررفته در دو بنای چهارباغ و نیم‌آورد در بعد تحلیل محتوا، همچنان با مطالعاتی مواجه هستیم که با نگرش و رویکردهای تاریخی - توصیفی به انجام رسیده است که البته تعداد آنها نیز بسیار اندک است. از این رو جای خالی نگرش‌هایی عمیق‌تر با رویکردهای نوین همچون نمادشناسی در این هنرها، در بستر تفکر شناخت محتوایی از هنر اسلامی، قابل مشاهده است و این نکته به وضوح نشان از ضرورت پژوهش حاضر دارد.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی به انجام رسیده است. همچنین رویکرد برگزیده به تناسب هدف و حوزه مورد مطالعه، تحلیل کارکرد نمادین می‌باشد. در این راستا ابتدا جامعه آماری

کتبینه‌نگاری بنا، برای استنادپذیری بیشتر به صورت نمونه‌گیری تصادفی انتخاب شده‌اند. سپس برای شناخت محتوا و مفاهیم و پیام‌های اصلی (شاه مفاهیم) به کار رفته در آنها از شیوه تحلیل محتوایی بهره‌گیری شده است. بارکوس معتقد است که تحلیل محتوا به معنای تحلیل علمی پیام‌های ارتباطی است.^۱ در این روش عینیت بخشیدن و سنجش‌پذیر کردن پیام‌ها از طریق درون‌مایه و نمادهای مشخص جایگاه شاخصی دارد و به قولی می‌توان مراحل ذیل را برای این رویکرد در نظر داشت:

جزء نمودن موضوع، تعیین جامعه آماری، مشاهده و مطالعه درون مایه‌ها، نهایی‌سازی فرضیه‌ها و تبدیل آنها به مضامین و مقوله‌ها و نتیجه‌گیری.^۲ پژوهش حاضر تلاش دارد با نظر به مبانی و تعاریف رویکرد تحلیل محتوا، کتبیبه‌های موردنظر را به عنوان رسانه‌هایی نمادین مطالعه نماید. لازم به ذکر است در قسمت یافته‌اندوزی از دو روش میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای بهره‌گیری شده است.

نمودار ۱. نمای کلی روش‌شناسی پژوهش

مفاهیم پژوهش

یک. زبان نمادین در هنر اسلامی شیعی

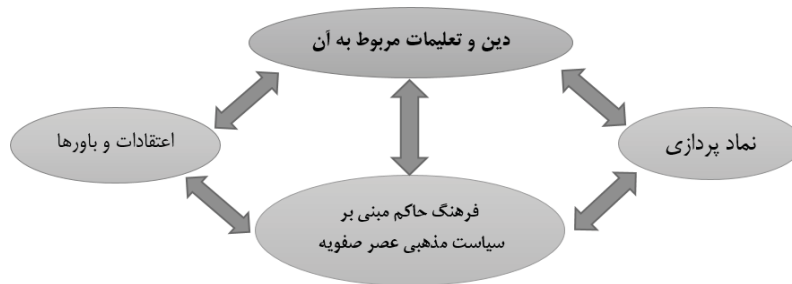
هنر اسلامی دارای گنجینه عظیمی از معانی عمیق عرفانی و حکمت الهی است. زبان این هنر، نمادین و رمزگونه است. درواقع می‌توان گفت زبان نمادین، زبانی است که هنرهای دینی برمی‌گزینند

۱. نقیب السادات، دیدگاه: کاربرد روش تحلیل محتوا برای پیام‌های تصویری، ص ۵.

۲. باب الحوائجی، تحلیل محتوا، ص ۹۸.

و مفاهیم درونی خود را در قالب آن انتقال می‌دهند.^۱ به‌طور کلی «یکی از مهم‌ترین زمینه‌های رابطه هنر و مذهب را در سمبل‌سازی انسان می‌توان جستجو نمود. براین اساس تنها راه بررسی محتوا و معانی به‌کاررفته در آن، تلاش در جهت شناخت نمادها و کارکردهای نمادین است. هنر با تکیه بر مبانی دین، زمینه و فضای مناسب رشد و کمال انسان را فراهم می‌کند...»^۲ بر اساس نظر بورکهارت:^۳ نمادگرایی^۴ اسلامی همواره به اندیشه بنیاد اسلام، یعنی تصور وحدانیت اشاره دارد.^۵

نکته مهم دیگر در بحث پیرامون نماد و نمادپردازی در هنرهای ایرانی - اسلامی، علاوه بر مبانی الهی سمبل‌ها و نمادها،^۶ رابطه بین دین، باور، فرهنگ و نماد است که به شکلی هماهنگ عمل می‌نمایند؛ به گونه‌ای که تقویت هر رکن، موجب تقویت دیگر ارکان می‌شود.

نمودار ۴. روابط میان دین با نماد، باور و فرهنگ در هنر ایرانی - اسلامی عصر صفویه^۷

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های دولت صفوی که آن را از دیگر دولت‌های اسلامی هم‌دوره متمایز می‌ساخت، شیعه بودن و قدرت حکومتی یافتن این مذهب بود.^۸ در چنین جامعه‌ای که تشیع، مذهب رسمی کشور به‌شمار می‌رفت، ویژگی‌ها و عناصر خاصی که مبین فرهنگ شیعی است، قابل

۱. تشکری، نمادپردازی در هنر اسلامی، ص ۳۴.

۲. تقی‌زاده، مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی، ص ۸۷ - ۸۵.

3. Titus Burckhardt.

4. Symbolism.

۵. ر.ک: بورکهارت، هنر اسلامی زبان و بیان.

۶. تشکری، نمادپردازی در هنر اسلامی، ص ۳۵.

۷. دوازده امامی و زکریایی، نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان، ص ۲، باز ترسیم: نگارندگان.

۸. هولود، اصفهان در مطالعات ایرانی، ص ۱۸۹.

مشاهده بود که جنبه‌های آشکار آن را در هنر، به ویژه در تزئینات و کتیبه‌نگاری‌های بناهای مذهبی این عصر می‌توان ملاحظه کرد. شیعه در لغت به معنای اتباع، انصار و پیروی است و هر گروهی که در امری جمع آیند و از فردی پیروی کنند، شیعه نامیده می‌شود. همچنین شیعه در قرآن به معنای گروه، فرقه و پیرو است. در عرف مردم، همان‌طور که در مجمع‌البیان نیز آمده است، شیعه عبارت است از: کسانی که از حضرت علی علیه السلام تبعیت و به طرفداری از آن حضرت، با دشمنان او مبارزه نموده و پس از او، از فرزندان ایشان که جانشین آن حضرت بوده‌اند پیروی نمایند.^۱ عناصر هنر شیعی که بر هنر ایرانی اسلامی تأثیر نهاده، یا از طریق آن راهی برای بیان خود یافته‌اند ترکیبی از اعتقادات، اسطوره‌ها و حوادث تاریخ شیعه‌اند. باور به «امامت» و مسئله برحق بودن ائمه برای هدایت امت پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، یکی از مهم‌ترین مبانی اعتقادی این مذهب است که نقش مهمی در زندگی دینی و اجتماعی شیعیان دارد.^۲ براساس آیه قرآن که می‌فرماید: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا».^۳ همچنین طبق حدیث ثقلین و حدیث جابر که از حضرت رسول صلی الله علیه و آله روایت شده است، شیعیان حضرت پیامبر و فرزندان ایشان تا حضرت حجت علیه السلام را معصوم دانسته و اطاعت از آنها را واجب شمرده‌اند.^۴

مدارس در جایگاه یکی از مهم‌ترین مراکز ایدئولوژیکی (دینی) عصر صفویه و مهم‌ترین تجلیگاه هنر شیعی، سه عنصر سیاست، دین و اعتقادات مردم و مراجع و رهبران آنها را در خود داشته‌اند. از این‌رو تلاش برای درج اسامی ائمه اطهار و به خصوص حضرت علی علیه السلام در مدارس این دوره از دو منظر نشانه‌شناسی سیاسی و نمادشناسی هنر شیعی توجیهی روشن داشته است.^۵

عناصر معماری اجرا شده در این بناها از سویی عرصه را برای بیان نمادین اعتقادات و فرهنگ هنرمند شیعه فراهم می‌کند و از سوی دیگر، جایگاه تجلی خطوط و نقوش نمادینی هستند که در نگاه نخست بیننده را جذب می‌نماید. برای شناخت بیشتر انواع مفاهیم مطرح در این کتیبه‌ها و آرایه‌ها در نمودار (۳) گونه‌شناسی نموده‌ای مختلف نمادپردازی در کتیبه‌های بناهای شیعی ارائه شده است.

۱. ترکمنی آذر، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران، ص ۱۶.

۲. فغفوری و بلخاری، تجلی تفکر شیعی در معماری و تزئینات گنبد سلطانی، ص ۵.

۳. احزاب (۳۳): ۳۳.

۴. صالحی تبریزی و بلیان، جایگاه نمادپردازی عددی در معماری مدارس اسلامی ایران، ص ۱۰۱.

۵. کوثری، هنر شیعی در ایران، ص ۱۵.

نمودار ۳. طبقه‌بندی مفاهیم به‌کاررفته در کتیبه‌ها و تزئینات بناهای شیعی

دو. مختصری پیرامون مسجد - مدرسه چهارباغ

مسجد - مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین بنای مجموعه شهری مادرشاه به حساب می‌آید، حد فاصل خیابان چهارباغ و کاروان‌سرای عباسی (هتل عباسی) قرار دارد. این بنا در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ق به دستور شاه سلطان حسین و با حمایت مستقیم وی، برای تدریس طلاب علوم دینی بنا شده است.^۱ این نهاد آموزشی با نام‌های چهارباغ، سلطانی و مادرشاه نیز نامیده شده است. راجر سیوری، مسجد - مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنای دوره جانشینان شاه عباس اول در اصفهان نامیده است.^۲ پروفیسور نصر، این بنا را جزء شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند.^۳ جهانگردان بزرگی چون دیولافو،^۴ گوبینو^۵ و فلاندن^۶ این بنا را بسیار دلپذیر، جذاب و سحرآمیز توصیف کرده‌اند.^۷

هنرهای وابسته به معماری به عنوان روح دمیده شده در کالبد بناهای اسلامی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند.^۸ طیف هنرهای وابسته به معماری در بنای چهارباغ از نظر تکنیک، نقوش و محتوای تزئینات اجرا شده بسیار متنوع است که در قالب نمودار ۳، نمایی کلی از آنها ارائه گردیده است. بیشترین نقوش به‌کاررفته در این بنا از نوع هندسی است. طبق نظر نویسندگانی چون پوپ، نقوش هندسی به‌کاررفته در بنای چهارباغ بسیار متنوع و در نهایت دقت و قوت اجرا شده است.^۹ همچنین محتوای کتیبه‌های بنا شامل: آیات قرآنی، اسماء‌الله، احادیث و روایات، مدح و ستایش

۱. موسوی فریدنی، اصفهان از نگاهی دیگر، ص ۱۰۷.

۲. سیوری، ایران عصر صفوی، ص ۱۶۵.

۳. نصر، علم و تمدن در اسلام، ص ۶۴.

4. Jane Dieulafoy.

5. Joseph Arthur de Gobineau.

6. Eugène Flandin.

۷. ریاحی، رهاورد ایام مجموعه مقالات اصفهان‌شناسی، ص ۲۰۱.

8. Pope, Iranian architecture, p88.

۹. پوپ و آکرمن، سیری در هنر ایران، از پیش از تاریخ تا امروز، ج ۳، ص ۱۴۰۷.

حضرت علی علیه السلام به عنوان امام اول شیعیان و نماد سیاست شیعی در عصر صفویه و همچنین تقدیر از شاه سلطان حسین به عنوان حامی و سازنده بناست.

نمودار ۸. طبقه‌بندی تزئینات مدرسه چهارباغ از نظر محتوا و نقوش

۱. تبیین کارکرد نمادین و نحوه انتقال پیام‌ها در کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ

به کارگیری کتیبه‌ها در معماری اسلامی ایران بهترین برهان بر ایمان هنرمند مسلمان است. هم‌نشینی این آرایه‌ها با ایمان و عقاید مذهبی نوعی جاودانگی، اصالت و خلوص را در آنها بازتاب می‌دهد.^۱ کتیبه‌نگاری اسلامی در واقع از سویی عرصه را برای بیان نمادین اعتقادات، آیین‌ها و فرهنگ مسلمانان فراهم نموده‌اند و از سویی دیگر نیز در جایگاه ممنوعیت تصاویر انسان و در کنار دیگر نقوش تزئینی دارای کارکرد زیبایی شناسانه هستند تا به نوعی پایه‌های مکان مقدس را مستحکم‌تر سازند.^۲ لازم به ذکر است که بسیاری از بناهای مذهبی در دوران اسلامی بر مینا یا با تغییر کاربری کلیساها و مراکز عبادی دیگر ادیان بنا شده‌اند و تغییر کاربری بنا، گاهی صرفاً شامل اجرای کتیبه‌ها بوده است.^۳ کتیبه‌نگاری اگرچه در دوره‌های پیشین نیز کاربرد داشته است، در دوره اسلامی نماد و سمبل اسلام‌گرایی، تشیع، تقدس و واژه‌هایی از این دست واقع شده که بر اساس ویژگی رسانه‌ای کتیبه‌ها، به طیف وسیعی از مخاطبان انتقال داده می‌شود. در فرهنگ لغات عمید، رسانه به «هر وسیله که مطلب یا خبری را به اطلاع مردم برساند»^۴ معنا شده است که با مفهوم

۱. ایمنی، قابلیت‌های تصویری نمادها در هنر دینی، ص ۸۶.

۲. همان، ص ۹۰.

۳. حسینی، مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفویه در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام

رضا علیه السلام و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی)، ص ۱۰۶.

۴. عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۶۵۰.

مدیا^۱ یا رسانه در معنای امروزی همسان است. اما معنای دقیق‌تر آن شاید انتقال مفهیمی خاص از طریق کلام و یا بدون کلام است؛ به شکلی که برای مخاطب قابل درک باشد. آنچه انتقال این مفاهیم را بر عهده می‌گیرد رسانه است. هنر در جایگاه خود نوعی رسانه است؛ زیرا که هنرمند همواره با هدفی معین پیامی را به واسطه اثر هنری خود به مخاطب انتقال می‌دهد. اما نکته مهم این است که در صورت درک زبان مشترک در بازه زمانی طولانی، ممکن است پیامی که هنرمند در اثرش سعی در بیان آن دارد، تا مدت‌های بسیار (حتی قرن‌ها بعد)، بتواند با مخاطبان ارتباط برقرار کند.^۲ طبیعی است که باوجود نگرش واحد ایرانی و اسلامی (زبان مشترک) مابین هنرمند و معمار صفوی و مردم عصر حاضر، امکان دستیابی و بهره‌مندی از معانی نمادهای به‌کاررفته در کتیبه‌نگاری‌ها و تزئینات کاشی‌کاری و دیگر آثار زینت‌بخش مسجد - مدرسه چهارباغ، برای ما نیز وجود داشته و دارد.

مدل‌های رسانه‌ای متنوعی در علوم ارتباطات مورداستفاده قرار می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین این مدل‌ها مربوط به نظریه ارتباطی شانون^۳ و ویور^۴ است. «کلود شانون در سال‌های ۱۹۴۸ و ۱۹۴۹ نظریه‌ای را عرضه کرد که با عنوان «نظریه ریاضی ارتباطات» در مقاله‌ای با همین نام آمده است. این نظریه که با انتقال علائم در ارتباط است، ... هرگز به معنا نپرداخت و تنها به مسئله تولید دوباره پیام، به‌طور کامل یا نسبی، از سوی دریافت‌کننده توجه داشت».^۵

نمودار ۵. مدل ارتباطی شانون^۶

در این مدل، پیام صادر شده از منبع اطلاعاتی به وسیله فرستنده رمزگذاری و تبدیل به علائم می‌شود. این علائم از طریق رسانه به گیرنده پیام می‌رسد. مخاطب (گیرنده پیام)، علائم دریافت شده را رمزخوانی کرده و به صورت اصل پیام درمی‌آورد و در اختیار مقصد قرار می‌دهد. در هنر سنتی،

1. Media.

۲. دوازده امامی و زکریایی، *نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی* اصفهان، ص ۴ - ۳.

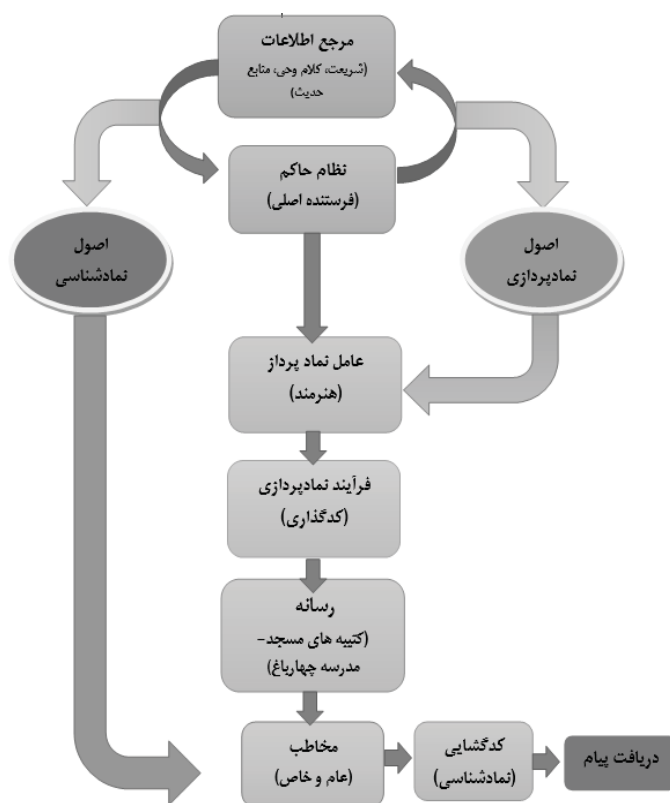
3. Claude Elwood Shannon.

4. Warren Weaver.

۵. حری، *مروری بر مفاهیم و نظریه‌ها در قلمرو اطلاع‌شناسی*، ص ۱۵.

۶. همان، *بازترسیم: نگارندگان*.

یک نفر می‌تواند هم زمان نقش گیرنده و مقصد را بر عهده بگیرد.^۱ نمودار مناسب‌سازی شده با الگو از مدل ارتباطی فوق در ذیل ترسیم شده است (نمودار ۳) این نمودار بر اساس تعامل هنرمند با مراجع اطلاعاتی (شریعت، کلام وحی، آموزه‌های تشیع و ...) و تأثیرپذیری از سیاست مذهبی و فرهنگ حاکم در جامعه (عصر صفویه)، فرآیند نمادپردازی (کدگذاری) را در قالب رسانه موردنظر (کتبیه‌نگاری در مسجد - مدرسه چهارباغ)، به اجرا درمی‌آورد. این پیام نمادین بر اساس کارکرد رسانگی کتیبه‌ها به مخاطب می‌رسد و گیرنده یا مخاطب است که به تناسب درصد آمادگی ذهنی و شناخت خود به کدگشایی و دریافت پیام‌ها می‌پردازد.

نمودار ۶. طرح واره مفهومی کارکرد رسانگی نمادین در مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان (با الگوگیری از مدل درک نحوه انتقال پیام در هنر سنتی)^۲

۱. دوازده امامی و زکریایی، نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان، ص ۵ - ۴.
۲. نگارندگان، با الگوگیری از (دوازده امامی و زکریایی، نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی اصفهان)، ص ۵.

۲. گونه‌شناسی مضامین کتیبه‌ها

مضامین بازتاب‌یافته در کتیبه‌های دوران اسلامی و به خصوص عصر صفویه را به‌طور کلی می‌توان در یک دسته‌بندی سه‌گانه طبقه‌بندی نمود که شامل آیات قرآنی، احادیث و روایات و همچنین ادعیه (مدح و ستایش ائمه اطهار) می‌باشد.^۱ کتیبه‌های به‌کاررفته در مسجد - مدرسه چهارباغ غالباً به صورت آیات قرآنی، احادیث و روایات ائمه اطهار و اشعار و متون ادبی بر بستر متون عربی و فارسی نمایان شده‌اند که در جدول شماره (۱) قابل مشاهده است.

جدول ۱. گونه‌شناسی کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ اصفهان

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی کلی مضامین بازتاب یافته در کتیبه‌ها	
آیات قرآنی	این دسته از مضامین اغلب سوره‌های کوچک قرآن همچون قدر و اخلاص را دربر می‌گیرند. البته در مواردی برای تأکید بر یک مضمون نمونه‌هایی از آیات قرآن برای سندیت و اعتبار دوچندان آورده شده است. شامل: سوره بقره (آیه ۱۳۷ و ۱۴۴)، سوره اسری (آیات ۸۲ - ۷۸)، سوره نور (آیه ۳۵)، سوره احزاب (آیه ۵۶)، سوره مائده (آیه ۵۵).
احادیث و روایات و مدح ائمه اطهار	این گروه از مضامین که نسبت به مضامین قرآنی از کمیت بیشتری برخوردار هستند در ابعاد و کیفیت‌های گوناگون در سطوح مختلف بنا به کاررفته‌اند و شامل احادیث کوتاه و بلند با درون مایه‌ها و مضامین گوناگون و همچنین گونه‌های مختلف مدح ائمه اطهار می‌باشند. بخش بسیار مهمی از این بخش را مضامینی تشکیل می‌دهد که بازتاب‌دهنده تعالیم نبوی و سیمای پیامبر ﷺ است. مضامین مذکور به لحاظ کیفیت و کمیت در صدر قرار دارد.
متون ادبی و اشعار	با توجه به سیاست و مبانی هنر عصر صفویه، گرایش به استفاده از اشعار و متون فارسی در بیان تعالیم و مفاهیم قابل ارائه در کتیبه‌های بناهای معماری موردتوجه قرار گرفت که یکی از بهترین نمونه‌های کاربرد این گونه از متون را در بنای چهارباغ به عنوان آخرین بنای شاخص عهد صفویه شاهد هستیم که اغلب با خط نستعلیق و برای مدح و ستایش ائمه اطهار و تعریف و تمجید از حامی بنا (شاه سلطان حسین) استفاده شده است.

بر مبنای این دسته‌بندی و با توجه به تنوع و تعدد کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ، بررسی متمرکز بر روی کتیبه‌ها با مضامین و محتوای مشترک برای ارائه منسجم‌تر مطالب، امری ضروری به نظر می‌رسد؛ زیرا موضوعات و مفاهیم گوناگونی بر بستر این رسانه تاریخی بیان شده است که

۱. شایسته‌فر، جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، ص ۶۰.

تعدادی از آنها شامل تعالیم ائمه اطهار، مدح و ستایش ایشان، بیان میانی مذهب شیعه، ادعیه و اذکار، اخلاق علم‌آموزی، تعریف و تمجید از شاه سلطان حسین به عنوان حامی بنا و غیره است. در ادامه با تأکید بر گلچینی از کتیبه‌های برگزیده شده، به تحلیل محتوایی و استخراج مهم‌ترین پیام‌های نمادین (مقولات) بیان شده در آنها خواهیم پرداخت.

۳. تحلیل محتوایی کتیبه‌ها

در این قسمت برای دستیابی به محتوا و مضامین کتیبه‌های اجراشده، بیست و پنج نمونه از مهم‌ترین نمونه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرند. از جمله علل برگزیدن شیوه تصادفی در انتخاب این کتیبه‌ها، می‌توان به تلاش در جهت ارتقای دانش مخاطبان نسبت به محتوا و مضامین کتیبه‌ها، پرهیز از نقل به مضمون نمودن مضامین به‌کاررفته و ارتقای ارزش علمی نتایج حاصل از تحلیل محتوایی این کتیبه‌ها است.

جدول ۲. شناسایی و تحلیل مضامین و محتوای کتیبه‌ها

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۱ تا ۴	(احادیث و روایات) ۱. (سردر ورودی) ۲. (کتیبه فلزی درب نفیس ورودی) ۳. (بالای در سرسرای ورودی) ۴. (داخل ایوان شمالی)	متن کتیبه: حدیث مشهور «انا مدینه العلم و علی بابها» ^۱ ترجمه متن: من (پیامبر ﷺ) شهر علم هستم و علی دروازه ورود به آن. توضیح در مورد نمونه ۲: علت برگزیدن این حدیث و محل قرارگیری آن بسیار متناسب است؛ به گونه‌ای که می‌توان سیری منظم بر آن ترسیم نمود که از این قرار است: مدرسه به عنوان مکان علم‌آموزی در تناسب کامل با این اعتقاد مذهبی است که پیامبر ﷺ به منزله شهر و مدینه دانش می‌باشند. همچنین سردر و عناصر ورودی این بنا (به خصوص در وردی بنا) به عنوان مسیر ورودی مکان علم‌آموزی، جایگاه ویژه حضرت علی ﷺ در جایگاه راه و مسیر روشن ورود به دنیای علم و دانش و حکمت را به زبانی نمادین به ما ارائه می‌کند. سیر	در این حدیث مهم، ارتباط عمیق شخصیت پیامبر ﷺ با حوزه تعلم و علم‌آموزی ترسیم شده است؛ به گونه‌ای که این بزرگوار خود را در مقام شهر علم و گنجینه‌ای از علوم معرفی می‌نماید. مطلب دیگر ارتباط روشن حضرت علی ﷺ با حوزه علم‌آموزی است که با توجه به احادیث پیامبر ﷺ در مورد ایشان و همچنین بیانات گهربار خود ایشان در

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۱ و ۶۹۳.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
<p>نهج البلاغه به روشنی دریافت می‌گردد. همچنین رابطه عظیم این دو شخصیت بی نظیر را - به تبع - نشان می‌دهد.</p>	<p>مذکور اثبات گر این موضوع است که هنرمند شیعی علاوه بر ریشه‌یابی در تقدسات دینی و استفاده از آنها در تزئینات معماری، ترتیب فضا و محل اجرای اثر هنری را نیز به دقت مدنظر داشته است.</p>		
	<p>متن کتیبه: «نبی مدینه علم و علی بود در او، «شه» است بنده خاص در مدینه علم».^۱</p>	<p>(اشعار فارسی) (کتیبه فلزی درب نفیس ورودی)</p>	۵
<p>متذکر شدن اهمیت سلام و درود بر حضرت محمد ﷺ و ذکر شماری از فضائل ایشان. همچنین بیان صفات حسنه و جایگاه ویژه حضرت علی ﷺ به عنوان جانشین برحق ایشان که در جایگاه امامت، وظیفه دعوت و راهنمایی امت را بر عهده دارد.</p>	<p>متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله رب العالمین رافع السموات و باسط الارضین و الصلوه و السلام علی خاتم الانبیاء و سید المرسلین محمد صاحب الفرقان و مهبط وحی القرآن و علی آله الطیبین الاخیار...».^۲</p> <p>ترجمه متن: به نام خداوند بخشنده بخشایشگر. سپاس مخصوص خداوند جهانیان است؛ برافرازانده آسمان‌ها و گستراننده زمین‌ها و درود و سلام بر پایان‌بخش پیامبران و سید رسولان محمد ﷺ؛ که صاحب فرقان بود و فرودگاه وحی قرآن و درود و سلام بر خاندان پاک و برگزیده‌اش و یاران منتخب نیکوکارش به‌ویژه برادر و جانشین و امانت‌دار دانش و جایگاه راز و در دانش (حکمت) و خلیفه‌اش در بین امت که مردم را به دین او دعوت نمود؛ یعنی علی بن ابی‌طالب ﷺ که درود خداوند فرمانروای بخشنده بر فرزندانش باد.</p>	<p>(جملات دعایی) اطراف گنبد</p>	۶

۱. همان، ص ۶۹۱.

۲. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۱۶.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۷	(احادیث و روایات) کتیبه افقی نمای خارجی ایوان شرقی	متن کتیبه: «عن ابی عبدالله علیه السلام اذا كان ليله الجمعة، نزل من السماء ملائکه بعدد الذر و في ايديهم اقلام الذهب...» ^۱ ترجمه متن: از ابی عبدالله (امام صادق <small>علیه السلام</small>) روایت شده است که: هنگامی که شب جمعه می‌رسد ملائکه‌ای به تعداد ذرات از آسمان فرود می‌آیند، درحالی که در دستانشان قلم‌های طلا و کاغذهای نقره وجود دارد و تا شب شنبه فقط درود بر پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و خاندان او را می‌نویسند، پس در این بازه زمانی زیاد صلوات بفرستید و فرمود: مسلماً از سنت (روش مورد پسند پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و ائمه اطهار) است که هر شب جمعه بر محمد <small>صلی الله علیه و آله</small> و خاندان پاک او درود فرستاده شود.	صلوات بر محمد و آل او که یکی از باورهای شیعیان محسوب می‌شود. تأکید بر صلوات فرستادن در روز جمعه (برگزیده‌ترین روز از میان ایام هفته) که به بهترین ذکر شیعیان اختصاص یافته است.
۸	(اشعار فارسی) مقرنس کاری‌های داخل سردر ورودی	متن کتیبه: دانی زچه این چرخ کهن می‌گردد؟ نه بهر تو و نه بهر من می‌گردد در گردش او چون علی آمد به‌وجود، می‌بالد و گرد خویشتن می‌گردد ^۲	این مضامین عظیم که در قالب لطیف اشعار فارسی بیان شده است، تأکید بر جانشینی حضرت علی <small>علیه السلام</small> و مقام والای امامت ایشان دارد، به نحوی که علت آفرینش را ایشان معرفی می‌کند.

۱. همان، ص ۷۱۳ و رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۵۶ - ۴۵۵.

۲. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۱.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۹	(جملات دعایی و شهادتین) دو جرز طرفین ایوان جنوبی	متن کتیبه: «اللهم صل علی محمد و آل محمد و عجل فرجه و اهلك اعدائهم». «اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا رسول الله و اشهد ان علیا ولی الله». ^۱ ترجمه متن: (خداوندا بر محمد ﷺ و خاندان او درود فرست و در فرجشان تعجیل نما و دشمنانشان را نابود فرما). (شهادت می‌دهم که خدایی جز خدای یکتا نیست و گواهی می‌دهم که محمد ﷺ پیامبر خدا است و اقرار می‌نمایم که علی ﷺ ولی خدا است).	قرارگیری ذکر صلوات و درود بر حضرت محمد ﷺ و اهل بیت پاک ایشان به عنوان یکی از مهم‌ترین اذکار و ادعیه شیعه، در کنار شهادتین.
۱۰	(احادیث و روایات) دور تادور سقف زیر گنبد	متن کتیبه: «قال ابن مغازلی ... لما كان يوم المباهله آخي النبي صلي الله عليه وآله ... من كنت مولاه فهذا علي مولاه قال فقام علي قرير العين فاتبعه عمر فقال بخ بخ يا ابا الحسن اصبحت مولاي و...». ^۲ ترجمه متن: و ابن مغازلی با سند از انس نقل نموده که گفت: در روز مباحله پیامبر ﷺ بین مهاجرین و انصار پیمان اخوت برقرار نمود و علی ایستاده بود و پیامبر ﷺ او را می‌دید و مقام او را می‌دانست ولی بین او و بین شخصی پیمان اخوت برقرار نکرد؛ ... علی ﷺ گفت: ای رسول خدا بین مهاجرین و انصار پیمان اخوت برقرار نمودید و من ایستاده بودم. بنده را می‌دیدید و جایگاهم را می‌شناختید ولی بین من و بین کسی پیمان اخوت برقرار نساختید. پیامبر ﷺ فرمودند: تو را برای	این پیام از نوع پیام‌های اعتقادی - مذهبی پیرامون سیاست مذهبی شیعه مبنی بر امامت برحق حضرت علی ﷺ است؛ و اشاره به روز مباحله که یکی از باورهای تشیع می‌باشد دارد، همچنین محتوای این کتیبه، بیانگر جایگاه ویژه حضرت علی ﷺ و مقام امامت است؛ به گونه‌ای پیامبر ﷺ با آن جایگاه رفیع حضرت

۱. کیانمهر و تقوی‌نژاد، مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه، ص ۱۴۳.
۲. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۷.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
<p>علی <small>علیه السلام</small> را برادر و جانشین برحق خویش خوانده‌اند.</p>	<p>خودم ذخیره نموده بودم. آیا برادر پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> بودن، تو را خوشنود نمی‌سازد. علی <small>علیه السلام</small> گفت بله به راستی که این چنین است. پس پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> دست او را گرفتند و او را بر منبر بالا بردند و فرمود: خدایا این (علی <small>علیه السلام</small>) از من است و من از او هستم؛ به درستی که او در جایگاه هارون نسبت به موسی است؛ آگاه باشید هر کس من مولای او باشم؛ پس این علی <small>علیه السلام</small> مولای اوست. علی <small>علیه السلام</small> با چشمانی شاد برخاست. پس عمر دنبال او رفت و گفت مبارک باد ای ابوالحسن. تو مولای من و مولای هر مسلمانی شده‌ای.</p>		
<p>بیان گلچینی از فضائل بی کران پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> به عنوان آخرین پیامبر خداوند و برگزیده خداوند و فخر بشریت است و تمجید و مدح ایشان.</p>	<p>متن کتیبه: «بسم الله الرحمن الرحيم. اللهم صل و سلم علي النبي الامي العربي الهاشمي القرشي المكي المدني الابطيحي التهامي فخر العالمين و حجه الله علي الخلق اجمعين...»^۱</p> <p>ترجمه متن: به نام خداوند بخشاینده مهربان. خدایا بر پیامبر امی عربی هاشمی قریشی مکی مدنی ابطحی تهامی درود فرست. او که فخر جهانیان است و حجت خدا بر همه مردم و رحمت خداوند بر آسمان‌ها و زمین‌ها. او که بهترین مردم است و شفیع روز محشر، سرور نورانی و چراغ هدایتگر و ستاره درخشان می‌باشد، صاحب وقار و آرامش و مدفون به سرزمین مدینه است و خاتم پیامبران پیشین و فاتح آیندگان. سرور خلایق و بیان‌کننده حلال و حرام است و بنده تأییدشده و پیامبر استوار ستوده، والامقام و کریم است که</p>	<p>(جملات دعایی) کتیبه‌های عمودی داخل گنبد</p>	<p>۱۱</p>

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۰۵ - ۷۰۱.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
	<p>گوینده ما عرفناک ... (تو را چنانکه شایسته است نشناختیم ...) و مخاطب لولاک ... (اگر تو نبودی افلاک را نمی‌آفریدم ...) دارای معجزات و بینات بود و محل تجلی دلایل و آیات. برتر از همه افراد گذشته و آینده است ...</p>		
<p>این پیام که در تأیید جایگاه ویژه حضرت علی <small>علیه السلام</small>؛ و از منظر متون حدیثی موثق بیان شده است، تأکید بر جایگاه ویژه و منزلت والای حضرت علی <small>علیه السلام</small> در قالب هدایتگر امت دارد. همچنین مکمل این مبحث، اشاره به حدیث مشهور منزلت، در وصف امیرالمؤمنین و همچنین تأکید بر آثار محبت و بغض این امام بزرگوار است.</p>	<p>متن کتیبه: «روي الترمذي عن زيد بن ارقم قال ... قال رسول الله صلي الله عليه واله وسلم لعلي عليه السلام اما ترضي ان تكون مني بمنزله هرون من موسى ...»^۱</p> <p>ترجمه متن: ترمذی به نقل از زید ابن ارقم روایت می‌کند که پیامبر خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> فرمود: هر کس من مولای او هستم پس علی <small>علیه السلام</small> مولای اوست. خدایا دوست بدار کسی را که او را دوست دارد و دشمن بدار هر آن کس که دشمن اوست و یاران او را یاری نما و خوارکنندگان و محروم‌کنندگان او را خوار و محروم گردان. از ابن عباس (که خداوند بلندمرتبه، از او راضی باد) روایت شده: هنگامی که این سخن خداوند بلندمرتبه نازل شد «انما انت منذر... فقط تو بیم دهنده هستی و برای هر قومی هدایت‌گری است» حضرت <small>علیه السلام</small> فرمودند: من بیم دهنده هستم و علی <small>علیه السلام</small> هدایتگر است و ای علی هدایت یافتگان به وسیله تو هدایت می‌یابند و در صحیح بخاری (از کتب شاخص اهل سنت) که پیامبر خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> به حضرت علی <small>علیه السلام</small> فرمود: آیا راضی هستی که نسبت به من در جایگاه هارون نسبت به موسی باشی.</p>	<p>(احادیث و روایات) زیر مناره‌های طرفین ایوان جنوبی</p>	<p>۱۲</p>

۱. رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۵۷.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۱۳	(احادیث و روایات) فضای افقی ایوان شرقی داخل گنبد	متن کتیبه: «أخرج احمد في مسنده ان رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم قال اني اوشك ان ادعي فاجيب واني تارك فيكم الثقلين...» ^۱ ترجمه متن: احمد در کتاب مسندش آورده است که پیامبر خدا ﷺ فرمودند: نزدیک است که من دعوت خداوند را لبيک گویم (رحلت نمایم) به درستی که من در بین شما دو چیز گران بها را به امانت می‌گذارم: کتاب خدا که ریسمانی آویخته از آسمان به طرف زمین است و عترتم؛ یعنی اهل بیتم را؛ و خداوند لطیف به من خبر داده است که آن دو از هم جدا نمی‌گردند تا در حوض کوثر بر من وارد شوند. پس بنگرید که در مورد آن دو بعد از من چه برخوردی دارید. عایشه روایت نموده که پیامبر خدا ﷺ می‌فرمود: علی همراه حق است و حق همراه علی ﷺ و آن دو هرگز از یکدیگر جدا نخواهند شد تا اینکه در حوض کوثر وارد شوند - راست گفت پیامبر که درود بر او باد.	بیان حدیث مشهور ثقلین که در اعتقادات شیعیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و تأکید بر جایگاه ممتاز ائمه اطهار ﷺ و به خصوص حضرت علی ﷺ در کنار قرآن کریم.
۱۴	(احادیث و روایات) بالای محراب و منبر	متن کتیبه: «رواه البيهقي في كتابه ... الي رسول الله صلي الله و عليه وآله وسلم من اراد ينظر الي نوح في تقواه و الي ابراهيم في حلمه و الي موسى في هيئته و الي عيسي في عبادته فليينظر الي علي؛ وروي ابوالقاسم ... ان رسول الله صلي الله عليه وآله قال انتهيت ليله الاسراء الي سدره المنتهي فاوحى الي في علي انه امام المتقين و قائد القر المحجلين الي جنات نعيم؛ و قال لو يعلم الناس متي سي علي امير المؤمنين ما انكر فضلته» ^۲	این پیام از نوع پیام‌های اعتقادی - مذهبی پیرامون سیاست مذهبی شیعه مبنی بر امامت برحق حضرت علی ﷺ است. همچنین اشاره به فضایل و عظمت این امام بزرگوار که

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۰۱ - ۷۰۰.

۲. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۰۰ - ۶۹۹ و رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۶۴.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
		ترجمه متن: بیهقی در کتابی که در مورد فضائل صحابه تصنیف کرده است (نگارش شخص اوست) از پیامبر خدا ﷺ روایت نموده است که فرمودند: هر کس بخوهد به تقوای نوح بنگرد و به حلم ابراهیم و هیبت و عظمت موسی ﷺ و عبادت عیسی ﷺ، پس باید به علی ﷺ بنگرد و ابوالقاسم سلیمان ابن احمد الطبرانی - که خدا رحمتش کناد - از عبدالله ابن حکیم جهنی روایت نموده است که پیامبر خدا ﷺ فرمودند: در شب معراج به سدره المنتهی رسیدم به من وحی گردید در مورد علی ﷺ که او امام المتقین و پیشوای سفیدچهرگان بهشت پر نعمت است و همچنین پیامبر ﷺ فرمود: اگر مردم می‌دانستند که چه موقع علی ﷺ به لقب امیرالمؤمنین ملقب گردید، فضائل و برتری او را انکار نمی‌کردند.	مجموعه‌ای از همه صفات نیک پیامبران و امامان دیگر است؛ به گونه‌ای که تک‌تک صفات شاخص و برجسته پیامبران بزرگ و گذشته در امام علی ﷺ به عنوان امام برحق جمع شده است، همچنین مضمون این کتیبه به جایگاه ویژه ایشان به عنوان آئینه حق و بازتاب دهنده صفات نیک الهی اشاره دارد.
۱۵	(احادیث و روایات) بالای گوشواره شمال غربی محوطه زیر گنبد	متن کتیبه: «قال رسول الله عليه و آله، زينو مجالسکم بذكر علي بن ابي طالب. لما اجتمع الناس علي حب علي بن ابي طالب عليه السلام لما خلق الله النار» ^۱ ترجمه متن: مجالس خود را به ذکر حضرت علی ﷺ بیارید، اگر جمعیتی با محوریت علاقه واقعی به آن حضرت تشکیل می‌گردید، خداوند آتش (دوزخ) را نمی‌آفرید.	اشاره به جایگاه شاخص حضرت علی ﷺ به عنوان شفیع مسلمین و همچنین فضیلت بی‌مانند ایشان.
۱۶	(احادیث و روایات) بالای گوشواره	متن کتیبه: «وقال ايضاً ابي ذاهب و تارك فيكم الثقلين ما ان تمسكتم بهما لن تضلوا بعدي»	اشاره به جایگاه ویژه ائمه اطهار و به خصوص حضرت

۱. هنر فر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۸

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
	جنوب غربی زیر گنبد	کتاب الله و عترتی اهل بیته و انهما لن یفترقا حتی یردا علی الحوض» ^۱ ترجمه متن: اشاره به حدیث پراهمیت پیامبر ﷺ که به حدیث ثقلین شناخته و معروف می‌باشد.	علی ﷺ به عنوان میراث (جانشین) ارزشمند و نجات بخش حضرت رسول ﷺ.
۱۷	(احادیث و روایات) بالای گوشواره جنوب شرقی زیر گنبد	متن کتیبه: «وقال ایضاً یا علی، انت منی بمنزله هرون من موسی الا انه لا نبي بعدي و قال ایضاً مثل اهل بیت کمثل سفینه نوح من ركبها، نجی و من تخلف عنها، غرق» ^۲ ترجمه متن: و همچنین فرمود: ای علی تو نسبت به من مانند هارون به موسی هستی (با این تفاوت) که بعد از من پیامبری نیست و همچنین فرمود: مثل اهل بیت من مانند کشتی نوح است؛ هر که بر آن سوار شود نجات می‌یابد و هر که تخلف ورزد، غرق می‌گردد.	در ادامه حدیث مشهور ثقلین که در کتیبه فوق بیان گردیده است و در فاصله‌ای اندک و با حرف عربی ایضاً (همچنین) حدیث باعظمت منزلت در وصف شخص بزرگوار حضرت علی ﷺ آمده است که به گونه‌ای خطاب روشن پیامبر ﷺ به حضرت علی ﷺ به عنوان اهل بیت ایشان است که در حدیث ثقلین بدان اشاره شده است.
۱۸	(احادیث و روایات) بالای گوشواره شمال شرقی زیر گنبد	متن کتیبه: «وقال ایضاً حب علی بن ابی طالب علیه السلام حسنة لا یضر معها سیئة و بغضه سیئة لا ینفع معها عباده و قال ایضاً علی خیر البشر فمن ابی فقد کفر» ^۳	این حدیث که به صورت زنجیروار، در تکمیل سه حدیث فوق آمده است. پیرامون اهمیت محبت حضرت

۱. همان.
۲. همان.
۳. همان.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
<p>علی <small>علیه السلام</small> به عنوان نجات دهنده و پیامدهای ناگوار دشمنی با ایشان است و در پایان منکران این نکته که حضرت علی <small>علیه السلام</small> از بهترین خلق خدا است را به صراحت کافر می‌خواند.</p>	<p>ترجمه متن: و همچنین فرمود: دوست داشتن علی <small>علیه السلام</small> پسر ابوطالب حسنه‌ای است که گناهی به آن آسیب نمی‌رساند و کینه علی <small>علیه السلام</small>، گناهی است که عبادت با آن سودی نمی‌بخشد و همچنین فرمود: علی برگزیده‌ترین بشر است، پس هر کس نپذیرد، کافر شده است.</p>		
<p>بهره‌گیری از آیات و تعالیم قرآن در کنار احادیث در راستای تقویت محتوای پیام تعلیمی، از نقاط مهم این کتیبه است که تأکیدی چندباره بر اهمیت کسب و فراگیری علم و رسیدن به جایگاه یک عالم شایسته دارد.</p>	<p>متن کتیبه: «لما وقع الترغیب والتحریص علی طلب العلم وسلوک سبیله فی محکم الکتاب و الحث و التنصیص علی تحصیله و کسبه فی السنة...»^۱</p> <p>ترجمه متن: چون در قرآن حکیم به دانش آموختن و پیمودن راه روشن تشویق و ترغیب شده و نیز در متون احادیث نقل شده از ائمه پاک که درود خداوند، فرمانروای بخشنده بر آنان باد در تشویق و برانگیختن تأکید گردیده و خداوند مغلوب ناشدنی حکیم فرمود: پس چرا از هر گروهی از آنان طایفه‌ای کوچ نمی‌کنند تا در دین آگاهی یابند و چون بازگشتند قوم خود را انذار کنند شاید آنان از معاصی بر حذر باشند.</p> <p>و پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> فرمودند: دانش طلبی بر هر مسلمانی واجب است آگاه باشید که مسلماً خداوند طالبان دانش (علم آموزان) را دوست دارد.^۲</p>	<p>(قرآن و احادیث) نمای داخلی ایوان شرقی</p>	۱۹

۱. همان، ص ۷۱۵.

۲. کلینی، اصول کافی؛ حکیمی و همکاران، الحیة، ص ۳۹.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۲۰	(احادیث و روایات) فضای افقی ایوان غربی داخل گنبد	<p>متن کتیبه: «روي ابن المغازلي... قال سمعت حبيبي رسول الله عليه وآله يقول كنت انا وعلي نورا بين يدي الله عز وجل قبل ان يخلق الله آدم باربعه عشر الف فلما خلق الله آدم قسم ذلك النور جزأين فجاءه انا وجزء علي ففي النبوه وفي علي الخلافه. في كتاب جامع الاصول روي الترمذي عن ام السلمه قالت قال رسول الله عليه وآله وسلم لا يحب عليا منافق ولا يبغضه مؤمن»^۱</p> <p>ترجمه متن: ابن مغازلی و دیلمی از سلمان روایت نموده‌اند که گفت: از محبوبم پیامبر خدا ﷺ شنیدم که می‌فرمود: من و علی ﷺ نوری در برابر خداوند بودیم، چهارده هزار سال قبل از خلقت آدم. پس هنگامی که خداوند آدم را آفرید، آن نور را دو قسمت نمود قسمتی من و قسمتی علی ﷺ است. پس پیامبری در من است و خلافت در علی ﷺ. در کتاب جامع الاصول، ترمذی از ام سلمه (همسر پیامبر ﷺ) که گفت: پیامبر خدا ﷺ فرمود: منافق علی را دوست نمی‌دارد و مؤمن از او بدش نمی‌آید (کینه او را به دل نمی‌گیرد و محبت او ملاک سنجش نفاق و ایمان است).</p>	<p>مهم‌ترین پیام نمادین قابل استخراج از محتوای این کتیبه که با بهره‌گیری از متون حدیث بیان شده است، تقدم و تقدس خلقت حضرت رسول ﷺ و حضرت علی ﷺ می‌باشد؛ همچنین خلافت برحق امیرالمؤمنین علی ﷺ نیز بیان شده؛ یعنی همان گونه که پیامبری در وجود پیامبر ﷺ نهادینه شده است خلافت نیز در نزد حضرت علی ﷺ قرار دارد.</p>
۲۱	(احادیث و روایات) مناره‌ها	<p>متن کتیبه: «قال رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم ان عليا مني وانا من علي وهو مولي كل مؤمن بعدي لا يؤذي عني الا انا او علي. قال رسول الله صلي الله عليه وآله انا و علي من نور واحد»^۲</p> <p>ترجمه متن: پیامبر خدا که درود و سلام خدا بر او و</p>	<p>تأکید روشنی بر مقام والا و فضائل حضرت علی ﷺ به عنوان نزدیک‌ترین فرد به حضرت رسول ﷺ و همچنین به عنوان مولا</p>

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۹۹ - ۶۹۸.

۲. همان، ص ۷۱۶.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
و سرپرست کل مسلمانان.	<p>خاندانش باد فرمود: علی از من است و من از علی هستم، او بعد از من مولای هر مؤمنی است. هیچ کس حق ندارد از طرف من چیزی را ادا کند مگر من یا علی <small>علیه السلام</small> (وظایف ما را جز ما دو نفر شخصی نمی‌تواند انجام دهد) به زبان ساده اشاره به جایگاه بی‌نظیر و یگانه پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> و حضرت علی <small>علیه السلام</small> دارد. پیامبر خدا که درود خدا بر او و خاندان پاکش باد فرمود: من و علی از یک نور هستیم.</p>		
<p>با توجه به اهمیت علم و عالم و جایگاه شاخص این گروه در قیاس با شخصی که تنها عبادت می‌نماید، پیام این کتیبه نیز که بهره گرفته از منبع حدیث موثق است، بیان همراه با نمونه و به صورت موردی برتری و فضیلت عالم بر عابد است.</p>	<p>متن کتیبه: «قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم لعلي بن ابي طالب امیر المؤمنین علیه السلام یا علی نوم العالم افضل من عباده العابد یا علی رکعتین یصلیها العالم افضل من الف رکعة یصلیها العابد ... کتبه عبدالرحیم فی ۱۱۱۲»^۱</p> <p>قسمتی از ترجمه متن: پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small> که درود خدا بر او و خاندانش باد به علی <small>علیه السلام</small> فرزند ابوطالب، امیرمومنان فرمودند: ای علی خواب شخص عالم بهتر از عبادت عابد است. ای علی دورکعتی که عالم به جا آورد برتر از هزار رکعتی است که عابد به‌جای آورد.^۲</p> <p>از حفص بن غیاث روایت شده که امام صادق <small>علیه السلام</small> فرمود: هر که برای خدا علم بیاموزد و به آن عمل نماید و به دیگران بیاموزد، در ملکوت آسمان‌ها عظیمش خوانند و گویند: آموخت برای خدا، عمل کرد برای خدا و برای خدا تعلیم داد.^۳</p>	<p>(احادیث و روایات) نمای خارجی ایوان جنوبی</p>	۲۲

۱. همان، ص ۷۰۸ - ۷۰۷.

۲. صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۶۷.

۳. کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۴۳.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
۲۳	(احادیث و روایات) داخل ایوان شمالی	<p>متن کتیبه: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ رُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ الْاِثْمَةُ بَعْدِي اِثْمِي عَشْرٌ اَوْلَهُمْ اَنْتَ يَا عَلِيُّ وَآخِرُهُمُ الْقَائِدُ الَّذِي يَفْتَحُ اللَّهُ عَلَيَّ يَدِيهِ مَشَارِقَ الْاَرْضِ وَ مَغَارِبَهَا...»^۱</p> <p>ترجمه متن: به نام خداوند بخشنده بخشایشگر. از علی <small>علیه السلام</small> روایت شده است که پیامبر خدا به من فرمود امامان بعد از من دوازده نفر هستند که ای علی! اولشان تو هستی و آخرشان حضرت قائم <small>علیه السلام</small> است که خدا به دست او مشرق‌های زمین و مغرب‌هایش را می‌گشاید. از ابن عباس روایت شده که گفت: پیامبر خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> فرمود: هنگامی که به آسمان بالا برده شدم بر در بهشت نوشته‌ای دیدم (به این مضمون): هیچ خدایی جز خدای یکتا نیست. محمد <small>صلی الله علیه و آله</small> پیامبر او، علی <small>علیه السلام</small> حبیب او، حسن و حسین برگزیده خدا و فاطمه <small>علیها السلام</small> کنیز خداست. لعنت خدا بر خشم‌گیران بر آنها. پیامبر خدا <small>صلی الله علیه و آله</small> به علی <small>علیه السلام</small> فرمود: جایگاه تو نسبت به من مانند هارون نزد موسی است، جز اینکه بعد از من پیامبری نیست و فرمود: من شهر دانش هستم و علی <small>علیه السلام</small> در آن است.</p>	<p>بیان جایگاه ویژه و بی‌مانند حضرت علی <small>علیه السلام</small> و خاندان پاک ایشان از زبان رسول خدا <small>صلی الله علیه و آله</small>، همچنین به روشنی و در قالب بیان‌های متناسب و متنوع تأکید قابل توجهی بر خلافت و جانشینی حضرت علی <small>علیه السلام</small> شده است؛ و در پایان متن کتیبه نیز در تأیید جایگاه بااهمیت حضرت علی <small>علیه السلام</small> حدیث منزلت در مقام ایشان بیان شده است.</p>
۲۴	(احادیث و روایات) نمای خارجی ایوان جنوبی	<p>متن کتیبه: «... وَعَنْ مَعْوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ قَالَ سَمِعْتُ اَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَقُولُ اَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَازِنُوا مَعَهُ بِالْحِلْمِ وَالْوَقَارِ وَتَوَاضَعُوا لِمَنْ تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ وَتَوَاضَعُوا لِمَنْ طَلَبْتُمْ مِنْهُ الْعِلْمَ وَلَا تَكُونُوا عِلْمَاءَ»</p>	<p>محتوا و شاه مفهوم این کتیبه، حوزه اخلاق علم‌آموزی را هدف قرار داده است؛ به گونه‌ای که در این حدیث</p>

۱. هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۷۱۳.

مفاهیم و پیام‌های اصلی	متن کتیبه و درون مایه	گونه و محل قرارگیری	کد
<p>موثق، نوع روابط اخلاقی و درست معلم و متعلم به زیبایی ترسیم شده که به طور قطع آگاهی از این اصول می‌تواند راهگشای طالبان علم باشد.</p>	<p>جبارین فیذهب باطلکم بحقکم. عن ابي عبدالله عليه السلام قال كان اميرالمؤمنين عليه السلام يقول ان من حق العالم ... كتبه عبدالرحيم في ۱۱۳۲^۱.</p> <p>ترجمه متن: ... و از معاویه فرزند وهب روایت شده که گفت: از امام صادق <small>علیه السلام</small> شنیدم که فرمودند: دانش را بطلبید و همراه آن با حلم و وقار خویش را بیارید و نسبت به دانش‌آموزان خود فروتن باشید و نسبت به استاد تواضع نمایید و از علمای متکبر مپاشید که رفتار باطل شما حقتان را ضایع نماید (همان). از ابی عبدالله (امام صادق <small>علیه السلام</small>) روایت شده که امام علی <small>علیه السلام</small> می‌فرمود: از جمله حقوق عالم است که از او زیاد سؤال نکنی و لباسش را نگیری و چون بر او وارد شوی و گروهی نزد او باشند، به همه سلام کن و استاد را به درود، مخصوص گردان و مقابلش بنشین و پشت سرش منشین، چشمک مزن، با دست اشاره نکن و پرگویی مکن که فلانی گفته و فلانی برخلاف نظر او چنین گفته و از زیادی مجالستش، دل تنگ مشو؛ زیرا مسلم است که مثال عالم مثل درخت خرماست، باید در انتظار باشی تا چیزی از آن بر تو فروریزد و پاداش عالم از شخص روزه‌دار شب‌زنده‌دار و از جهادگر راه خدا بیشتر است.</p>		
<p>مضمون این کتیبه طولانی که در نقطه بااهمیت بنا نیز به کاررفته است، همراه با ذکر نمونه‌ها و آوردن</p>	<p>متن کتیبه: «روي عن رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم انه قال من سلک طريقاً يطلب فيه علماً سلک الله به طريقاً الي الجنة وان المملکة لتضع اجنحتها لطالب العلم رضاً به وانه ليستغفر لطالب العلم</p>	<p>(احادیث و روایات) نمای خارجی ایوان شمالی</p>	<p>۲۵</p>

۱. همان، ص ۷۰۸ - ۷۰۷.

کد	گونه و محل قرارگیری	متن کتیبه و درون مایه	مفاهیم و پیام‌های اصلی
		<p>من في السماوات ومن في الارض ... كتبه علي نقي الامامي سنة ۱۱۱۹هـ.^۱</p> <p>قسمتی از ترجمه متن: از پیامبر ﷺ روایت شده که فرمودند: هر که راهی را ببیماید که در آن طالب علی باشد خداوند راهی به سوی بهشت برایش می‌گشاید (او را از راهی، رهسپار بهشت می‌نماید)؛ و مسلماً ملائکه به خاطر رضایت او، بال‌هایشان را برای خواهان علم قرار می‌دهند و هر که در آسمان‌ها و زمین است حتی ماهی دریا برای طالب علم، طلب آموزش می‌نماید و برتری دانشمند بر عابد، همچون برتری ماه است بر سایر ستارگان، آن هم در شب ماه کامل؛^۲ همچنین ایشان که صلوات خداوند بر ایشان باد، فرمودند: طلب علم و دانش بر هر مرد و زن مسلمانی واجب است.^۳</p> <p>مسلماً دانشمندان، وارثان پیامبراند و مسلم است که پیامبران دینار و درهمی ارث نگذاشته‌اند ولی دانش را ارث گذاشته‌اند؛ پس هر که آن را اخذ نماید، بهره فراوانی برده است ...^۴</p> <p>...</p>	<p>مثال‌ها که تأکیدی روشن بر اهمیت و ضرورت علم و علم‌آموزی دارد و در بیانی شفاف، برتری‌های عالم عامل بر عابد به صورت موردی و مصداق وار بیان می‌دارد. همچنین از قسمت‌های مهم این پیام و محتوا، معرفی دانش و علم به عنوان مهم‌ترین میراث ائمه اطهار است که به درستی ضرورت بهره‌گیری از تعالیم ایشان را بیان می‌کند.</p>

جدول فوق (جدول ۲)؛ که با هدف شناخت مضامین و درون مایه کتیبه‌های مربوط به بیان تعالیم نبوی و عظمت شخصیت پیامبر ﷺ، علاوه بر بیان مفاهیم و درون مایه این کتیبه‌ها و ذکر قسمت‌هایی از متون اصلی آنها به همراه ترجمه روان فارسی، کدگذاری‌هایی در این کتیبه‌ها انجام

۱. همان، ص ۷۱۲.

۲. کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۴۲.

۳. مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱، ص ۱۷۷.

۴. کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۴۲.

شده است و شاه مفاهیم آنها استخراج گردیده است، زمینه‌ساز بررسی مقوله‌ها و شاه مفاهیم اصلی مطرح در این کتیبه‌ها در قالب جدول ۳ است تا از رهاورد دسته‌بندی منسجم آنها و رهگیری بازتاب آنها در بیست و پنج (۲۵) نمونه مورد بررسی در این پژوهش به نتایجی تحلیلی دست یابیم.

جدول ۳. مقولات مطرح در مضامین کتیبه‌های مورد مطالعه از مسجد - مدرسه چهارباغ

جمع	میزان کاربرد در نمونه‌های مورد مطالعه													مقولات			
۵												۳	۲	۱	حمد و ثنا و درود و صلوات بر حضرت محمد ﷺ و آل او		
۱۰							۳	۱	۰	۷	۶	۴	۳	۱	۰	مسائل اعتقادی - مذهبی (نماز، تلاوت قرآن و ...)	
۱۰									۰	۱						بیان فضائل پیامبر ﷺ	
۱۶			۳	۱	۰	۷	۶	۵	۴	۳	۱					بیان جایگاه ویژه و فضائل حضرت علی ﷺ	
۳														۶	۵	۴	بیان مدح سایر ائمه اطهار
۹									۵	۴	۲	۹					مضامین و اخلاق علم آموزی
۲															۲	۵	بیان فضیلت و برتری عالم بر عابد

تحلیل و نتیجه

هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی نسبت به ادوار گذشته خود، تفاوت‌های مهمی دارد. این تحول علاوه بر سبک نوشتاری و خط، به صورت چشمگیرتر در حوزه مضامین و محتویات قابل طرح است. مسجد - مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های بناهای مذهبی عصر صفویه که با حمایت مستقیم شاه سلطان حسین بنا گردیده است، دارای کتیبه‌نگاری‌های چشمگیری می‌باشد. کتیبه‌های مذکور با بهره‌گیری از انواع خطوط کوفی (بنایی و معقلی)، ثلث و نستعلیق به بازنمایی آیات قرآن،

روایات، احادیث، اسماء‌الحسنی و دیگر مضامین دینی پرداخته است که زیربنای آنها باورهای ملی و تفکرات مذهبی رایج در این عصر بوده است و باعث پررنگ شدن جنبه روحانی کتیبه‌ها در کنار جنبه زیبایی‌شناسی آنها گردیده است. با توجه به گستردگی و تنوع بالای کتیبه‌ها در بنای چهارباغ که با طیف وسیع تکنیکی و تنوع کم‌نظیر خطوط در جای جای بنا به اجرا درآمده‌اند. بر اساس مطالعات و تحلیل‌های انجام گرفته در پژوهش حاضر، کتیبه‌های مسجد - مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز ایدئولوژیکی عصر صفویه که با حمایت شاهانه اجرا شده است، به عنوان مجموعه‌ای عظیم، بازتاب‌دهنده سیاست‌های مذهبی حاکم در دوره صفویه و همچنین اعتقادات موجود در میان هنرمندان و فرهنگ موجود جامعه آن عصر است، لذا پژوهش حاضر با تحلیل اطلاعات بازتاب یافته در قالب مضامین کتیبه‌های متنوع این بنا، در بعد تحلیل کارکردهای این کتیبه‌ها، یکی از مهم‌ترین کارکردهای موجود در آنها را کارکرد نمادین تعریف نموده و این کارکرد روشمند را همراه با ترسیم الگویی کاربردی همراه با توضیحاتی در قالب متن ارائه نموده است. در ادامه بر مبنای این تحلیل، کارکرد و تبیین جایگاه رسانگی این کتیبه‌ها، مفاهیم و مضامینی که از دریچه این رسانه‌ها، به مخاطبان ارائه می‌گردد، با رویکرد گونه‌شناسی مورد بررسی قرار گرفته که شامل: آیات قرآن، احادیث و روایات و مدح ائمه اطهار و همچنین متون ادبی و اشعار است. با توجه به تنوع و تعدد کتیبه‌های این بنا که در قالب گونه‌های فوق قرار می‌گیرد، متون و درون مایه‌های متعددی در قالب این طبقه‌بندی سه‌گانه قابل دسته‌بندی است؛ لذا پژوهش حاضر برای ارائه نتایجی علمی و منسجم‌تر بر مبنای حوزه تحلیل محتوا نظر داشته است. در این روش ابتدا تمامی نمونه‌ها بر اساس درون مایه و شاخصه‌های تعریف شده، بررسی و کدگذاری شده و در ادامه با استخراج مقولات اصلی آنها میزان بهره‌گیری از هر مقوله (شاه مفاهیم)، مورد ارزیابی کمی قرار گرفته است. نکته قابل توجه دیگر علاوه بر مفاهیم ژرف در این کتیبه‌ها، تناسب چشمگیر محل قرارگیری و تکنیک اجرای آنها با این مفاهیم است؛ به گونه‌ای که با توجه به اهمیت این کتیبه‌ها و همخوانی آنها با رسالت کلی بنا، نقاط طلایی همچون نمای خارجی ایوان‌ها، محل‌های تدریس و در وردی بنا برای این منظور برگزیده شده است. در این پژوهش تعداد بیست و پنج کتیبه که غالب کتیبه‌های شاخص بنا را شامل می‌شود، به صورت نمونه‌گیری تصادفی، بررسی شد که پس از مرحله استخراج درون مایه، ترجمه و تبیین مفاهیم اصلی، این مضامین مقوله‌بندی گردید. از جمله مهم‌ترین شاه مفاهیم و پیام‌هایی که در قالب کارکرد نمادین و تحت عنوان مقولات، در کتیبه‌های مذکور از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است می‌توان به حمد و ثنا و درود و صلوات بر حضرت محمد ﷺ و آل ایشان، بیان فضائل پیامبر ﷺ، بیان جایگاه ویژه و فضائل حضرت علی ﷺ، ضرورت علم و علم‌آموزی و بیان فضیلت و برتری عالم بر عابد و موارد مشابه

اشاره داشت. نکته قابل توجه اینکه بر مبنای نتایج حاصل، به صورت کاملاً علمی و مستند اثبات می‌گردد که بیشترین مقوله مفهومی مطرح در این کتیبه‌ها بیان فضایل و جایگاه ویژه حضرت علی علیه السلام به عنوان نماد سیاست مذهبی شیعه و اشاره‌های مکرر به امامت و ویژگی‌های بی‌بدیل ایشان است. در پایان این نتیجه کلی حاصل می‌گردد که مسجد - مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای عصر صفویه علاوه بر ساختار عظیم و تزئینات معماری دارای کتیبه‌نگاری‌های ارزشمندی است که از زیبایی صورت عبور کرده و به زیبایی باطنی رسیده‌اند. از جمله مهم‌ترین نقاط اهمیت و کارکرد اصلی این کتیبه‌ها، کارکرد نمادین آنهاست و از جمله مهم‌ترین مضامینی که در کنار مفاهیم متنوع و ارزشمند دیگر از طریق کارکرد رسانگی کتیبه‌ها به نمایش گذاشته شده است، بیان جایگاه شاخص حضرت علی علیه السلام به عنوان امام و نماد شیعه، در بیانات گهربار پیامبر صلی الله علیه و آله و تعلیم بالارزش ایشان، موضوع هنر و فرهنگ شیعی در کنار تعلیم پیامبر صلی الله علیه و آله است که به صورتی نمادین به مخاطبان ارائه می‌گردد. پژوهش حاضر در حد توان و برای ارتقای شناخت علاقه‌مندان نسبت به جلوه‌هایی از هنر کتیبه‌نگاری ایرانی - اسلامی نگارش یافته است، لیکن پژوهش پیرامون دیگر کارکردها و مضامین بازتاب یافته به عنوان موضوعی غنی برای پژوهش‌های آتی پیشنهاد می‌گردد.

منابع و مآخذ

۱. اشکوری، سید صادق، *اسناد موقوفات اصفهان*، زیر نظر اداره کل اوقاف و امور خیریه اصفهان، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۷.
۲. ایمنی، عالیه، «قابلیت‌های تصویری نمادها در هنر دینی»، *کتاب ماه هنر*، ش ۱۵۲، ۱۳۹۰.
۳. باب الحوائجی، فهیمه، «تحلیل محتوا». *نشریه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*، ش ۳۲، ۱۳۷۶.
۴. بورکهارت، تیتوس، *هنر اسلامی زبان و بیان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۶۵.
۵. پوپ، آرتر آپم و اکرم، فیلیس، *سیری در هنر ایران، از پیش از تاریخ تا امروز*، جلد سوم: معماری اسلامی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چ ۱، ۱۳۸۷.
۶. ترکمنی آذر، پژمان، *تاریخ سیاسی شیعیان اثنی عشری در ایران: ورود به ایران تا تشکیل حکومت صفویه*، بی‌جا، مؤسسه شیعه‌شناسی، ۱۳۸۳.
۷. تشکری، فاطمه، «نمادپردازی در هنر اسلامی»، *نشریه اطلاعات حکمت و معرفت*، ش ۶۶، ۱۳۹۰.
۸. تقی‌زاده، محمد، *مبانی هنر دینی در فرهنگ اسلامی*، ج ۱، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چ ۲، ۱۳۸۷.

۹. حری، عباس، «مروری بر مفاهیم و نظریه‌ها در قلمرو اطلاع‌شناسی»، نشریه اطلاع‌رسانی و کتابداری، ش ۱، ۱۳۸۲.
۱۰. حسینی، سید هاشم، «مقایسه ویژگی‌های هنر کتیبه‌نگاری عصر صفویه در دو مجموعه شاخص شیعی ایران (حرم مطهر امام رضا علیه السلام و بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی)»، نشریه مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۱، ۱۳۸۸.
۱۱. حکیمی، محمدرضا، حکیمی، محمد و حکیمی، علی، *الحیاء*، ج ۱، تهران، دائرة الطباعة و النشر، تحت اشراف (جامعه المدرسین) قم، ۱۳۶۰.
۱۲. دوازده امامی، مهدی و ایمان زکریایی، «نماد طاووس و نقش رسانه‌ای آن در معماری شیعی با تأکید بر مساجد عصر صفوی، ۱۳۹۳. اصفهان»، *کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی*، قم، مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ عمومی استان بوشهر، بی‌تا.
۱۳. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، *آثار ملی اصفهان*. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی، ج ۱، ۱۳۵۲.
۱۴. ریاحی، محمدحسین، *ره‌آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان شناسی)*، اصفهان، سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری، ۱۳۸۵.
۱۵. سیوری، راجر. م، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز، ۱۳۷۲.
۱۶. شایسته‌فر، مهناز، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، *نشریه مدرس علوم انسانی*، ش ۲۳ ویژه نامه، ۱۳۸۰.
۱۷. صالحی تبریزی، منا؛ بلیان، لیدا، *جایگاه نمادپردازی عددی در معماری مدارس اسلامی ایران*، تهران، دومین کنفرانس بین‌المللی یافته‌های نوین پژوهشی در مهندسی عمران، معماری و مدیریت شهری، ۱۳۹۵.
۱۸. صدوق، من لا یحضر الفقیه، ج ۱، تهران، دارالکتاب الاسلامیه، ۱۳۸۵.
۱۹. عمید، حسن، *فرهنگ فارسی عمید*، تک جلدی، تهران، امیرکبیر، ج ۲، ۱۳۷۱.
۲۰. فغفور، رباب و بلخاری قهی، حسن، «تجلی تفکر شیعی در معماری و تزئینات گنبد سلطانی»، *مجموعه مقالات دومین کنگره بین‌المللی افتخارهای جدید در معماری و شهرسازی*، بی‌جا، بی‌تا، ۱۳۹۴.
۲۱. کلینی، محمدابن یعقوب، *اصول کافی*، مترجم و شارح هاشم رسولی و جواد مصطفوی، ج ۱، تهران، دفتر نشر کتابفروشی علمیه اسلامیة، ۱۳۶۹.
۲۲. کوثری، مسعود، «هنر شیعی در ایران»، *نشریه جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*، ش ۷، ۱۳۹۰.
۲۳. کیانمهر، قباد، تقوی‌نژاد، بهاره، «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه». *نشریه پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*، سال سوم، ش ۲، ۱۳۹۰.

کتبیه‌های مدارس عصر صفویه به مثابه رسانه‌های نمادین هنر شیعی □ ۳۷

۲۴. مجلسی، محمدباقر، *بحارالانوار*، ج ۱، بیروت، داراحیاء التراث العربی، نشر یافته در مؤسسه تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۴۰۴ ق.

۲۵. ملازاده، کاظم، *مدارس و بناهای مذهبی، دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی*. تهران، سوره مهر، ۱۳۸۱.

۲۶. موسوی فریدنی، محمدعلی، *اصفهان از نگاهی دیگر*، اصفهان، نقش خورشید، ۱۳۷۸.

۲۷. نصر، سیدحسین، *علم و تمدن در اسلام*، ترجمه احمد آرام، تهران، خوارزمی، چ ۲، ۱۳۵۹.

۲۸. نقیب‌السادات، سید رضا، «دیدگاه: کاربرد روش تحلیل محتوا برای پیام‌های تصویری»، *کتاب ماه اجتماعی*، ش ۱۴، ۱۳۸۸.

۲۹. هنرفر، لطف‌الله، *گنجینه آثار تاریخی اصفهان*، اصفهان، چاپ و انتشار کتاب‌فروشی ثقفی، چ ۲، ۱۳۵۰.

۳۰. هولود، رناتا، *اصفهان در مطالعات ایرانی*، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۵.

منابع لاتین

31. Pope, Arthur Upham, *Iranian architecture*, translated by Gholam Hossein Afshar, Tehran, Cultural Publications, 1994.

